View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk
brought to you by CORE
provided by Zhytomyr State University Library

ВІКТОР МОЙСІЄНКО

ЗАХІДНОПОЛІСЬКИЙ ДІАЛЕКТ: ДО ВИТОКІВ

Ключові слова: західнополіський діалект, діалектогенез, Волинь, мовні особливості.

У статті здійснено спробу на основі аналізу волинських пам'яток та матеріалів сучасної діалектології виявити найархаїчніші волинсько-поліські риси, визначити час, відколи можна вести мову про західнополіський діалект як окремий територіально-мовне утворення.

Межі західнополіського (трапляється в літературі інша назва „волинсько-поліські говірки" за С.Бевзенком) зараз окреслені на основі матеріалів різних атласів (АУМ, ДАБМ, AGL, AGWB) досить чітко: від межиріччя Горині та Стиру на сході, до умовної лінії на схід від Грубешова – на захід від Холма – на захід від Білої Підляської; північні межі визначають за умовною лінією устя Стиру – на північ від Пинська – на північ від Бреста (майже до Пружан). Це територіально-мовне утворення досить строкате. В ньому виразно виділяються підляські говірки, а також берестейсько-пинські, які ще називають загородські, у складі яких виокремлюють 4 типи: середньозагородські, північно-східні загородські, тороканські та південнозагородські (За Климчуком).

Говірки західнополіського діалекту „характеризуються поєднанням структурних елементів поліського північноукраїнського типу з волинськими елементами південно-західного типу" (Бевзенко, 206). Тобто, на відміну від середньополіського та східнополіського говорів, західнополіський певної монолітності (однаковості) не становить. Типові (визначальні) північноукраїнські ізоглоси (рефлексація давніх *о, *е, *ě, *ę залежно від наголосу) „оминають" західнополіський діалект, знаходячи продовження на Підляшші.

У своїй статті ставимо за мету визначити час, від якого це мовне утворення набуло нинішніх лінгвальних ознак (або коли маркуючі поліські особливості „посунулися" на північ?)

Усвідомлення генези діалекту неможливе без історичної складової. Не зупиняючись в деталях, визначимо основні етапи заселення регіону.

Нестор на території Надбужжя і правих приток Прип'яті розмістив три племені: дулібів, волинян і бужан. Розміщення цих трьох племен на відносно незначній території завдало історикам чимало клопоту: всі три вони жили в один час, були це дублетні назви якогось одного племені чи поперемінно на місце одного приходило інше? Відомі в науці версії Несторової згадки зводяться до таких: дуліби більш давнє населення Прибужжя, ніж інші, а волиняни, ймовірно, були сучасниками Нестора. Прихильниками такої версії були Л.Нідерле, М.Грушевський, І.Крип'якевич; на Волині відбулися не зміни назв племені, а переселення племен. Первісним слов'янським племенем тут були дуліби, котрі відійшли звідси, а їх місце зайняли бужани, яких своєю чергою витіснили волиняни. Таку думку висловив О.Шахматов, прибічниками із різними варіаціями були М.Брайчевський, В.Петров (В.Пясецький. Ми зроду велинь // Волинь. – №1. – 1991. – С. 10-11).

Первісна територія волинян легко встановлюється за археологічними даними: від боліт у басейні Верхньої Прип'яті до вододілу між басейнами Прип'яті й Дністра і від Західного Бугу до межиріччя Горині й Случі (Кухаренко Ю. Полесье и его место в процессе ... С.44). Ймовірно, у VIII-IX ст. волиняни перейшли через Прип'ять і освоїли ареал майбутньої Берестейщини (Седов В. Восточные славяне в VI-XIII в. М., 1982. – С.96). Згодом цей ареал увійшов до складу Волинського князівства, і міцні зв'язки Берестейщини з Волинською землею не припинялися до включення до складу Великого князівства Литовського (Півторак, Формування С.54-55). У середині XII ст. Берестейсько-Пинське Полісся, а також Турівщина були приєднані до Волині (Андрияшев А. Очерк истории Вол. Земли до конца XIV ст. – К., 1887. – С.95; Грушевський, II, 303).

До кінця XII ст. Волинська земля, очевидно, ще не зазнала відчутного південно-західноукраїнського мовного впливу. Увібравши до кінця XII ст. Червенську і Белзьку землі, Волинь далі стала розвиватися в східному напрямку, в порубіжних із Київською землею районах (М.Котляр. Формування Волинської землі // Волинь. – №2. – 1995. – С.54).

Межа по річках Ясельда, Прип'ять, Горинь досить чітко окреслюється в усі археологічні епохи, починаючи з неоліту, і збігається (часом до дрібних деталей) з межею розселення слов'ян та балтів, установленою на основі гідронімічних і лексичних матеріалів. Пізніше річки Ясельна й Прип'ять стали відмежовувати білоруський етнос від українського (Кухаренко, С. 35-40). Цілком припустимо, що також із XIII-XIV ст. по цій лінії проходила межа між берестейсько-пинськими говірками і білоруськими південно-західного наріччя (Скопненко, 15). На території Берестейсько-Пинського Полісся до слов'янської колонізації, що розпочалася у VIII-IX ст., жили ятвяги. Особливість формування берестейсько-пинського етномовного ареалу полягала в тому, що, незважаючи на давню присутність балтів у Західному Поліссі на північ від Прип'яті, у витворенні мовних систем, які пізніше стали основою берестейсько-пинських говірок, узяли активну участь здебільшого східнослов'янські племена – дуліби, волиняни, древляни (Скопненко, 19).

Спираючись на літописні дані, можна зауважити, що відступ ятвягів з території Берестейської волості відбувся надзвичайно швидко. Низка походів Данила і Василька на ятвягів (1229-1256 рр.) остаточно вивільняють західнополіські (волинські, волинсько-поліські) землі від ятвягів. На кінець XIII ст. на Берестейщині та Верхній Надніманщині населення вже було переважно слов'янське. Волинські поселенці домінували на Берестейщині, на Верхній Надніманщині переважали колоністи з дреговичів, Пинщина належала деревлянам (Седов 1982, 120).

Тут доречно припускати, що саме від другої половини XIII ст., мабуть, і проникали під час походів на західнополіські терени аж до Ясельди носії південнозахідних українських говірок.

Як свідчать літописні й археологічні дані, після XIII- XIV ст. значних припливів слов'янського населення в берестейсько-пинський ареал з півдня вже не було.

Від 1340 року за князя Гедиміна Волинь (Андрияшев А. С.200; Грушевський, III, С. 117; Седов, С. 119), а ще раніше (між 1315 1 1323 рр.) Берестейська земля й Пінщина входять до складу ВКЛ (Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе ВКЛ в 20-90-х годах 14 в. АКД. – К., 1983. – С.15).

Зв'язки волинян із північними берестейцями після включення до складу ВКЛ, мабуть, ще посилилися. Волинь як колишня метрополія й надалі залишалася привабливою для політичної верхівки Берестейщини. Місцеві традиції, культура та мова жителів Західного Полісся не зазнавали відчутних упливів з боку литовців, бо у ВКЛ переважало слов'янське населення зі своєю руською культурою, яка й стала домінувати в усій державі.

О.Скопненко у таблиці фонетичних опозитів берестейсько-пинських говірок та північного наріччя української мови переконливо на основі залучення АУМ та інших лінгвогеографічних фактів підтверджує думку Т.Назарової, що ці говірки своїми консонантними та вокальними системами „об'єднані з волинсько-поліськими в одну діалектну групу, у генезі якої простежуються єдині тенденції проникнення південно-західних українських ознак у давню поліську структуру" (Скопненко, 59).

Ф.Чижевський робить припущення, що південно-східні підляські говірки (Влодавський повіт) належать до північноукраїнських і формувалися ще до XV ст. (Чижевський, 402).

Дулібів – волинян – бужан можна бачити в теперішніх північних українцях західної Волині, Пинщини, Городненщини, Підляшшя і Холмщини без південної її частини, тобто

їм відповідають західні поліські і під ляські говори (Ганцов Вс. Діалектологічна класифікація... С. 57-58).

Одним із перших в україністиці для дослідження раннього українського діалекто- та глотогенезу використав конкретний історичний матеріал Ф.Жилко. Учений на основі писемних пам'яток XIV-XV ст. виділив не лише три наріччя, але й діалекти (галицький, буковинський, карпатський) в складі південно-західного. Однак у північному діалектному типі Жилко менші утворення не виділяв (Жилко. Про виникнення, С.5).

В.Німчук схильний вважати, що в XIV- XVI ст. діалектний поділ української мови в нинішній конфігурації ще не склався (Німчук. Про походження, С. 250).

Отже, на підставі матеріалів історії (археології) та сучасної діалектології можна робити лише обережні припущення, що західнополіський діалект складався на основі говірок літописних волинян (бужан, дулібів) і до середини XIII ст. від решти північноукраїнських, мабуть, відрізнявся мало. З притоком населення південної Волині та Галичини (від середини XIII ст.) у цьому діалекті постає низка інновацій, які виразно об'єднують волинсько-поліські, берестейсько-пинські говірки (крім підляських) із наддністрянськими.

Чи підтверджується така хронологія матеріалами пам'яток?

Найдавніші писемні тексти, поява яких пов'язана із Західним Поліссям (Волинню), датуються XIV ст. Спеціального дослідження, присвяченого генезі всього діалекту на сьогодні в славістиці не існує. Із праць, де ставилася мета встановити походження окремих говірок цього мовного утворення, варто відзначити монографію О.Скопненка „Генезис і сучасний стан Берестейсько-Пинських говірок". Проте матеріалів пам'яток учений не використовував. У низці публікацій здійснені припущення про походження окремих груп західнополіських говірок. Ф.Климчук уважає, що берестейсько-пинські (чи загородські) говірки пережили спільні процеси із сусідніми північноволинськими, які сягають якогось племінного діалекту (Клімчук Ф. Адлюстраванне мінулага ў народных гаворках Берасцейшчыны // Загароддзе 2. – Мінск, 2000. – С.115). Підляські говірки, на думку М.Лесіва, найімовірніше, формуються від середини XIII ст., коли внаслідок останнього походу Данила на ятвягів, місцевого балтського населення там залишилося мало (Лесів М. Українські говірки..., С.290). Ці міркування важливі, але фактами історичної діалектології, на жаль, не потвержені. Одними із перших, хто зробив висновки про мовну палітру західнополіського діалекту на основі значної кількості найдавніших пам'яток, були, як не дивно, не вітчизняні, а закордонні вчені: В.Курашкевич та Хр.Станг.

Чи виділяються західнополіські пам'ятки від XIV ст. з-поміж інших територіально-мовних утворень? Так, виділяються, протиставляючись передовсім південно-західним українським. Найцінніші, на нашу думку, спостереження, де безпосередньо приділено увагу волинсько-поліським говіркам у конкретний період (власне XIV-XV ст.), зробили згадувані Хр.Станг "Західноруська канцелярська мова ВКЛ" та В.Курашкевич „Галицько-волинські грамоти XIV-XV ст.".

Надзвичайно важливі й донині актуальні висновки з окресленої проблеми наводить Хр.Станг у праці "Західноруська канцелярська мова ВКЛ" та особливо В.Курашкевич у рецензії на працю норвезького лінгвіста. Із висновків Хр.Станга (їх приймає В.Курашкевич) бачимо, що лише написання ***ѣ*** дає відносно послідовну тріальну картину щодо походження писаря: збереження ***ѣ*** незалежно від наголосу – писар з півдня України; під наголосом ***ѣ***, у ненаголошеній позиції *ε – з* півдня Білорусі чи півночі України; поплутування ***ѣ*** з *ε* – з півночі Білорусі. У решті 15-ти виділюваних особливостей (фонетичних, граматичних і графічних) південноукраїнські (галицькі та молдавські) грамоти протиставляються волинським і білоруським (спочатку подаємо приклад із південноукраїнських грамот, потім із північноукраїнських та білоруських):

- із орфографічних - літера ***ъı – ы;***
- із фонетичних - заміна ***ѣ*** > *и* у галицьких та відсутність її у волинсько-білоруських;

- на місці *е в новозакритому складі знаходимо ѣ, □, □, натомість у волинських ця заміна трапляється рідко, а в білоруських геть відсутня;
- це стосується написань □ відповідно до давнього *о в цій само позиції;
- □□, □□ – □□, □□, □□;
- змішування *ы, и* – відсутність змішування;
- у словозміні утримування флексії -ѣ в ім. gen. sg. □□□□ѣ – *-и* □□□□□;
- закінчення *-ии* □□□□□ – *-єи* □□□□□;
- в dat . sg. ім. чол. роду флексія *-у*, *-ови* – лише *-у*;
- в nom. pl. □□ѣ□□□, □□□ѣ□□□□ – □□□□□□, □□□ѣ□□□□;
- наявність у цій же формі закінчення *-ове – -у*, (*-ове* лише як явний полонізм);
- в gen. sg. займенників і прикметників □□ѣ, □□□, □□□□□ѣ, □□□□□□ – □□□, □□□□□□;
- займенникові форми □ѣ□□, □ѣ□□ – □□□□, □□□□;
- закінчення 1 ос. мн. дієсл. *мъ, мо, мы* – переважно *мъ*, лише □□□□ (Kuraszkiewicz W. Рецензія на книгу W. Chr. S. Stang. Die westrussische Kancleisprache der grossfürstentums Litauen. – Oslo, 1935. – 166 s. // Ruthenika. – Warszawa, 1985. – S. : 277-279].

В.Курашкевич вважає за річ неможливу виокремити писарів, вихідців із півночі України, від південнобілоруських на основі аналізованих грамот. Хоча чимдалі на південь виявляються українські риси: ствердіння приголосних перед *і та *е; м'якість *ц'*; дифтонг *уо* розвивався в напрямку до *і*; вимова деяких особових займенників *що, шо, вуон, вона*; відсутність оглушення *дуб, бабка*, а відповідно на північ – білоруські: цекання, дзекання; акання; велярність *ц*; відсутність розвитку дифтонга *уо* в напрямку до *і*; вимова займенників *што, йуон, йана*; оглушення *дуп, бапка*, все ж таки вони в пам'ятках XIV-XV ст. ще відображення не знайшли. У зв'язку з цим цілий терен поміж Луцьком і Мінськом (на основі писемної мови) В.Курашкевич вважає наріччям серединним (проміжним) між південноукраїнським та північнобілоруським [Там само: 284-285]. Зрештою, звернемо увагу на важливий висновок Хр.Станга, який відзначає також В.Курашкевич: "… грамоти третьої групи, північнобілоруської, крім змішування ѣ з *е* незалежно від наголосу, жодною рисою не протиставляються другій (серединній) групі" [Там само: 288]. Загальний прикінцевий висновок Хр.Станга і В.Курашкевича: "…традицію білоруської канцелярської мови зачинають галицькі писарі Казимира Великого і Владислава Ягелли, значний внесок належить волинянам Свидригайла. Натомість у канцелярії Казимира Ягелончика і подальших королів працювали вже переважно писарі-білоруси, але, крім поплутування ѣ з *е*, не внесли до цієї мови жодної характерної властивості" (підкреслення наше – *В.М.*) [Там само: 290-291]. Таким чином, норвезький та польський мовознавці констатували, що з оригінальних розмовних рис, які були внесені писарями до тогочасної мови Двору, власне білоруською можна вважати одну.

В.Курашкевич у монографії „Галицько-волинські грамоти XIV-XV ст." всі досліджувані тексти поділяє на північноукраїнські та південноукраїнські, не виділяючи при цьому якихось локальних, належних лише одному діалекту рис. Особливості волинських грамот (всього 25 переважно від XV ст.), виділювані дослідником, властиві всьому північноукраїнському наріччю взагалі.

Так само без чітко регіональних рис характеризують дослідники Євангеліє XIV ст., яке багато вчених пов'язують із Луцьком (відоме в науці як „Луцьке Євангеліє"). Не вказують бодай побіжно, з припущеннями на це ні П.Бузук, ні Я.Баньчеровський.

Таким чином, до XVI ст. в історичній діалектології відсутні свідчення, які б давали підстави говорити про виділення в західно поліському говорі мовних рис, що прямо пов'язували б це утворення із сучасним його станом, протиставляючи середньополіському.

Починаючи від XVI ст., з'являється значно більше текстів з українських теренів, а з Волині (як то північної чи південної) їх особливо рясно: це пам'ятки передовсім ділового стилю, конфесійного, а також зразки полемічної літератури. Проте й у цих пам'ятках виразних локальних рис віднайти годі. І все ж саме в пам'ятках XVI ст. дослідники відзначають (намагаються відзначити) риси, властиві саме західнополіським говіркам. Так, Ю.Шевельов, висновуючи щодо долі *е* після середньопіднебінних (шиплячих), робить припущення про виділення не двох (наявність переходу на Поліссі та відсутність такого навколо Галича), а трьох зон. Третя – Волинь, з характерним для цієї місцевості звуком **æ**. Подивитися АУМ. Проте дослідник має сумніви щодо хронології його: чи то було в ранньосередньоукраїнський період, чи пізніше. Ймовірно, після XVII ст. цей звук перетворився на *а* □□□□□□□□□ (Шевельов, 207, 686).

-------- Pragma Translation ---------

Keywords: West- Polissyan dialect, genesis of dialect, Volyn, linguistic features.

In the article an attempt is carried out on the basis of analysis of Volynyan sights and materials of modern dialectology to find out the most archaic Volyn-Polissyan lines, to define time, it is since possible to conduct speech about a dialect of the West- Polissyan region as separate territorial-linguistic education.